

Adel en nobiliteringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: een status quaestionis¹

JAN DUMOLYN EN FILIP VAN TRICHT

DE ADEL ALS HEERSENDE KLASSE IN HET LAATMIDDELEEUWSE VLAANDEREN

Algemeen leader

In elke historische maatschappijvorm bestaat er een dominerende laag die eventueel zelf samengesteld is uit meerdere sociale groepen, en in laatste instantie noodzakelijk open moet blijven qua karakter. Afhankelijk van tijd en ruimte, van politieke en economische stabiliteit of instabiliteit, varieert het hernieuwingsritme van deze klasse: de snelheid waarmee nieuwe leden, die een objectief belangrijke positie in de maatschappij hadden ingenomen, worden opgenomen². In de middeleeuwse samenleving van West-Europa vormde de adellijke klasse een belangrijke component van deze maatschappelijke bovenlaag, naast de clerus en later ook de stedelijke burgerij.

In deze bijdrage willen we de vraag stellen naar de sociaal-economische en politieke ontwikkeling van de adel in het graafschap Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen. Tegen de achtergrond van de laatmiddeleeuwse sociaal-economische crisis en de specifieke sociale formatie van het hooggeürbaniseerde Vlaanderen, zullen we ook trachten te wijzen op de rol die het Bourgondische staatsvormingsproces gespeeld heeft in het herdefiniëren en 'heroriënteren' van de Vlaamse adel³. Bij de behandeling van deze thematiek zal worden vertrokken vanuit de fundamentele karaktertrekken van de adel in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen en hun strategieën tot veredeling. Geklemd tussen de politiek dominante Vlaamse steden, moest de Vlaamse adel in essentie aansluiting zoeken bij de vorsten de zich ontwikkelende 'moderne staat'. Behalve op de (beperkte, meestal onsystematische en niet-conceptuele) literatuur, baseren we ons hiervoor op een onuitgegeven corpus van genealogieën en prosopografische notities voor het hoger personeel van Filips de Goede en Karel de Stoute in het graafschap Vlaanderen (1419-1477), verzameld in het kader van het Vlaams-Nederlands project 'Integratie van bovenaf?', waaraan we beiden als medewerker verbonden waren⁴.

1 We danken prof. dr. M. Boone, prof. dr. H. de Ridder-Symoens, dr. B. van Bavel en drs. A.-L. van Bruaene voor hun opmerkingen en het nalezen van dit manuscript; ook de redactie van de *BMGN*, en vooral prof. dr. M. Prak, gaven nuttige opmerkingen. De gebruikte afkortingen zijn: *AESC*: *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*; *NBW*: *Nationaal biografisch woordenboek*; *PCEEB*: *Publications du centre Européen d'études bourguignonnes*; *RN*: *Revue du Nord*; *TG*: *Tijdschrift voor geschiedenis*; *TRG*: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*.

2 L. Genicot, 'Les recherches relatives à la noblesse médiévale', *Bulletin de l'Académie royale de Belgique*, LXI (1975) 46-47.

3 Op de economische positie van de adel en het probleem van het buitensteeds bezit van de burgerij komen we terug in een aparte korte publicatie te verschijnen in de *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* (vgl. voetnoot 16).

4 Binnen afzienbare tijd is het de bedoeling de resultaten van het nieuwe onderzoek op een informatiedrager toegankelijk te maken.

Het vooropgestelde onderzoek moet steeds twee gegevens voor ogen houden. Ten eerste evolueerde de middeleeuwse adellijke klasse — als dynamisch sociaal proces — voortdurend binnen de gegeven maatschappelijke verhoudingen in de loop der eeuwen⁵. Dit blijkt reeds duidelijk uit de distinctieve kwaliteiten die E. Warlop en P. Janssens (die respectievelijk werkten over de vroege en volle Middeleeuwen en de vroegmoderne tijden) de adel toegedicht hebben. Warlop beschouwt de edele geboorte als het belangrijkste criterium om van adel te kunnen spreken. Daarbij voegen zich dan als complementaire elementen de persoonlijke vrijheid, grondbezit, overheidsrechten en militaire bekwaamheid⁶. Wat betreft de periode vanaf het einde van de Middeleeuwen kon Janssens echter stellen: 'Wat telt is niet zozeer de afkomst van de edelen, maar hun sociaal-economisch profiel en het juridische onderscheid met de niet-edelen (de adellijke bevoorrechtiging)⁷'. Laatstgenoemde auteur stelde dus terecht vast dat elke historische omschrijving van het begrip adel beperkt is in ruimte en tijd, maar een juridische omschrijving als een 'bevoorrechte uitzonderingsgroep' zeker mogelijk blijft⁸. We zullen aantonen dat een aantal van zijn conclusies voor de vroegmoderne periode ook al in de late Middeleeuwen waar te nemen zijn. Ten tweede is het onmogelijk de positie van de Vlaamse adel te behandelen los van de andere maatschappelijke elitegroepen die samen de dominante bovenklasse vormden. Concreet gaat het hier om de hoge clerus, die sterk met de adel verweven was, en de hoge burgerij uit de steden.

Depositie van de Vlaamse adel tot het einde van de veertiende eeuw: een korte status quaestionis

Van Uytven pleitte reeds in 1976 met betrekking tot de Brabantse adel voor samenwerking tussen prosopografen, genealogen, institutionele en sociaal-economische historici om de impact van de Bourgondische hertogen en hun staatsvorming af te wegen⁹. Dergelijke oproepen tot verder onderzoek zijn legio, maar het zeer arbeidsintensieve onderzoek dat een dergelijke sociale studie vergt, werkt zonder twijfel afschrikwekkend. Zo bestaat er geen enkele studie over de laatmiddeleeuwse adel in het graafschap Vlaanderen, die maar enigszins de vergelijking zou kunnen doorstaan met het werk van Warlop voor de Vlaamse adel voor 1300¹⁰. En het is inderdaad zo dat de gegevens

5 We verwijzen hiervoor naar het procesmatig klassenbegrip zoals dit begrepen wordt door E. P. Thompson, *The making of the English working class* (Harmondsworth, 1980).

6 E. Warlop, *De Vlaamse adel voor 1300*, I (Handzame, 1968) 431.

7 P. Janssens, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late Middeleeuwen* (Brussel, 1998) 105.

8 *Ibidem*, 103-104, met de reserve van de auteur erbij dat er onder het Ancien Régime zeker en vast nog groepen waren met bevoorrechte statuten: de adel deelde zijn fiscale vrijstelling bijvoorbeeld met andere groepen, met name de vorstelijke dienaars. Ook de clerus en de universitaire gemeenschappen genoten van oudsher juridische en fiscale voorrechten.

9 R. van Uytven, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw'. *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, LIX (1976) 105-106.

10 Warlop, *De Vlaamse adel voor 1300*. Engelse vertaling: *The Flemish nobility* (Kortrijk, 1975). Voor de latere periode bestaat er echter wel een zeer grondige studie van het feodaal recht, waardoor één van de

in deze studie dan nog steeds schaarser worden naarmate de auteur het einde van de dertiende eeuw nadert¹¹.

De Vlaamse adel werd tot het einde van de dertiende eeuw gekenmerkt door de complexe combinatie van de volgende kenmerken: edele geboorte, persoonlijke vrijheid, grondbezit, overheidsrechten, feodaliteit, vazalliteit en militaire bekwaamheid. Van de negende tot de dertiende eeuw maakte deze maatschappelijke klasse reeds een hele ontwikkeling door. Vanaf de twaalfde eeuw vond tussen de adel en de andere sociale groepen binnen de maatschappij — zoals de Kerk, de poorters en plattelandsbewoners — in wezen een voortdurend proces van 'nivellering' plaats. Aspecten hiervan waren het opgeven van de 'raszuiverheid' van de adel, een verminderende relatieve vrijheid, een economische achteruitgang en een verlies aan militair belang. Dit terwijl andere sociale groepen — in het bijzonder de stedelijke — er wat betreft vrijheid en rechten, economische en militaire positie duidelijk op vooruitgingen. Het vasthouden aan anachronistische levensopvattingen (het militaire beroep, het 'herenboer spelen') had tot gevolg dat de Vlaamse adel onvoldoende inzag dat de nieuwe ontwikkelingen in economie en staatsbestuur een meer verregaande geestesontwikkeling vereisten. Op die manier zou de adel volgens Warlop ook zijn vooraanstaande positie in het grafelijke bestuursapparaat verloren hebben.

Het onderzoek naar de veertiende-eeuwse Vlaamse adel vertoont nog heel wat leemten, zoals overigens de studie van het veertiende-eeuwse Vlaanderen in het algemeen. Toch is er een aantal duidelijke krachtlijnen vast te stellen. Opvallend is de verzwakking van de positie van de hoge adel in de grafelijke bestuursinstellingen, waarop Warlop reeds wees voor de dertiende eeuw. Zo deed een groep niet-adellijke ridders en schildknapen, stadspensionarissen en Italiaanse financiers zijn intrede in de grafelijke raad ten nadele van de adellijke vertegenwoordiging. De adellijke component van de raad werd ook veeleer uit de lagere adel dan onder de hoge heren gerecruteerd. De nieuwe centrale grafelijke ambtenaren bij uitstek — de baljuws — werden eveneens uit de lagere adel gerecruteerd. Door de nieuwe institutionele evolutie, de groei van centrale instellingen waarin juristen aan belang wonnen, verloor een aantal edelen een groot stuk van hun macht¹².

Sinds het einde van de dertiende en de hele veertiende eeuw, kan men werkelijk spreken van een aantal Vlaamse 'ambtenarenfamilies', zoals de families Van Gistel, Van Halewijn, Van der Zijpe, De Visch, Slijp of De Wilde. Sommige waren adellijk en andere duidelijk niet. Deze ambtenarenfamilies vormden de hoogste politieke elite binnen de Vlaamse dominante klassen. Reeds vroeg ontstonden er verschillende voorwaarden voor een groots opgezet werk over de laatmiddeleeuwse adel reeds vervuld is: R. Opsommer, *'Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt' . Het leenrecht in Vlaanderen in de veertiende en vijftiende eeuw* (Brussel, 1995).

11 M. Vandermaesen, 'De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)', II (Gent, 1977) 193, noot 2. In druk verschenen in 1999 (Brussel: ARA).

12 J. Buntinx, *De audiëntie van de graven van Vlaanderen. Studie over het centraal grafelijk gerecht (ca. 1330-ca. 1409)* (Brussel, 1949) 84-85, 91-93; Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen*, 201; H. Nowe, *Les baillis comtaux de Flandre, des origines à la fin du XIVe siècle* (Brussel, 1928). (Hij maakt hierbij geen onderscheid tussen oud en nieuw domein.)

wantschapsbanden tussen deze geslachten, ook tussen de adellijke en niet-adellijke families. De graaf had uiteraard belang bij het stimuleren van deze ontwikkeling, opdat er een machtige pro-grafelijke partij zou ontstaan om zijn politiek te steunen tegen de steden¹³. Het wordt zo snel duidelijk dat de staats vormende inspanningen van de laatste graven van Vlaanderen een grote rol gespeeld hebben bij de evolutie van de Vlaamse adel tijdens de late Middeleeuwen¹⁴.

De vorstelijke dienst blijkt dus reeds in de veertiende, en volgens auteurs als Warlop al sinds de dertiende eeuw, een niet onbelangrijke rol te hebben gespeeld in de overlevings- of carrièrestrategie van de Vlaamse adel¹⁵. Voor de laatmiddeleeuwse periode blijven de edelen die niet in grafelijke dienst traden in de bronnen echter dikwijls in de schaduw staan. Het impressionistische beeld dat historici die op de eerste plaats instellingen bestudeerden, geven over de politieke macht van de veertiende-eeuwse adel, voldoet niet om hier diepgaande conclusies uit te trekken.

MODALITEITEN VAN NOBILITERING IN HET LAATMIDDELEEUEWSE GRAAFSCHAP VLAANDEREN

Voorwaarden voor sociale mobiliteit en nobilitering

Vanaf de dertiende eeuw werd de Vlaamse adel geconfronteerd met een aantal crisisverschijnselen¹⁶. In de eerste plaats hadden de leken grootgrondbezitters sterk te lijden onder de devaluatie van hun vaste geldinkomsten. Hun macht ging ook achteruit omdat de algemene demografische achteruitgang de positie van de *tenurehouders* versterkte en de landbouwprizen daalden. De adellijke heren voerden ook dikwijls een nefaste economische exploitatiepolitiek. Door gebrek aan lange termijnvisie of administratieve capaciteiten werden veel domaniale en kerkelijke inkomsten verwaarloosd en dikwijls verkocht of weggeschonken. Wat niet direct nodig was om te voorzien in de vitale behoeften van de heer werd vercijnsd of in leen uitgegeven. Men kon dan wel lokaal een 'familia' of netwerk uitbouwen, maar economisch betekende dit een verzwakking van het patrimonium op langere termijn¹⁷. Bovendien bleken de leken-heren aanvankelijk niet bijzonder geïnteresseerd in de nieuwe exploitatievorm bij uitstek sinds de dertiende eeuw: de pacht (misschien omdat hun grond op dat moment al op andere manieren was uitgegeven). Daarenboven trad er verarming op door een te grote verdeling van erfenissen of uitsterfing door een gebrek aan mannelijke nakomelingen¹⁸.

13 Buntinx, *De audiëntie van de graven van Vlaanderen*, 98-102.

14 M. Boone, *Elites urbaines, noblesse d'état. Bourgeois et nobles dans la société des Pays-Bas bourguignons (principalement en Flandre et en Brabant). Séminaire gehouden voor de Ecoles des hautes études en sciences sociales, 6-5-1998* (Parijs, 1998).

15 Warlop, *De Vlaamse adel voor 1300*, 305-306.

16 In een aparte publicatie gaan we hier uitvoerig op in: J. Dumolyn, F. van Tricht, 'De economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel', te verschijnen in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge*, die vooral verder bouwt op E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind dertiende-eerste helft zestiende eeuw)* (Gent, 1988).

17 Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen*, 494-495.

18 E. Perroy, 'Social mobility among the French noblesse in the later Middle Ages', *Past and present*, XXI (1962) 25-38, aldaar 31.

De belangrijkste reden voor de verarming van de adel was echter de ernstige verzwakking van de rechtsheerlijke inkomsten van de heren in Vlaanderen. Vanaf de dertiende eeuw daalde de welvaart van de adel inderdaad gevoelig door de ondermijning van zijn politiek-juridische macht door zowel graaf als steden¹⁹. De inkomsten die de heren wel ongestoord wisten te behouden zoals visrechten, rechten op het gebruik van water, het recht om windmolens te plaatsen of watermolens op te richten en dergelijke, brachten eigenlijk niet zoveel op²⁰. Rechtsheerlijke inkomsten uit boeten en 'tallia' (heerlijke grondbelastingen) vormden de hoofdmoot aan heerlijke inkomsten. Deze werden in contant geld betaald en dat was belangrijk voor de heren, die steeds veel klinkende munt nodig hadden om hun luxueuze en ridderlijke onkosten te kunnen betalen. We kunnen in dit verband spreken van een vorstelijke centralisatie door de graaf van Vlaanderen tegenover de heren; een centralisatie die in een West-Europese beweging paste en een symptoom was van de ontwikkeling van de moderne staat²¹. De heerlijke jurisdictie werd gereduceerd tot een hof voor ondergeschikte zaken. Bezitters van grotere heerlijkheden konden de veranderende maatschappelijke situaties dikwijls beter opvangen en namen de kleinere heerlijkheden over van edelen die in geldnood geraakt waren²². In de fiscale sfeer was er de concurrentie tussen de vorstelijke beden en de heerlijke 'taille'. Op monetair vlak hadden de vorsten reeds in de dertiende eeuw definitief de overhand gekregen. Op politiek niveau werden koninklijke of grafelijke raden steeds meer louter op initiatief van de betreffende vorst samengesteld, zonder dat de grote vazallen daar per se in vertegenwoordigd moesten zijn, en ook de verminderende rol van de Statenvergaderingen was een slag voor de adel²³. Maar in Vlaanderen waren ze hier al door de steden uitgeschakeld. Slechts via de kasselrij- of stadsbesturen konden Vlaamse edelen nog een directe, maar ondergeschikte, rol spelen in de regelmatig bijeenkomende vergaderingen van de volksvertegenwoordiging. Als stand op zich werd de adel echter slechts zelden geconvoceerd. Vanaf de Bourgondische periode nam dit weer wat toe, hoe weinig inspraak adel en

19 Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen*, 404-405, 410 en verder. Over de Vlaamse heerlijkheden vgl. J. Dhondt, 'Les seigneuries du IXe au XIe siècle', in: *Histoire des territoires ayant formé le département du Pas-de-Calais*, I (Atrecht, 1946) 34-83; A. C. F. Koch, *De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de dertiende eeuw* (Gent, 1951); J. Mertens, 'Heerlijkheden (negende eeuw-1795)', in: W. Prevenier, B. Augustyn, ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795* (Brussel, 1997) 552-557; P. W. A. Immink, 'Eigendom' en 'heerlijkheid'. Exponenten van tweërlei maatschappelijke structuur', *7V?G*, XXVII (1959) 36-74; R. Opsommer, 'Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt', *passim*.

20 Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen*, 453. De enige uitzondering hierop vormen tolrechten. Heren die deze bezaten (en dan in de eerste plaats de graaf zelf) konden duidelijk veel beter het hoofd boven water houden.

21 Een cruciaal moment in het proces van vorstelijke centralisatie in het graafschap Vlaanderen was ongetwijfeld de invoering van het baljuwsambt in de twaalfde eeuw onder de regering van Filips van de Elzas, vgl. L. de Gryse, *The reform of Flemish judicial and fiscal administration in the reign of Philip of Alsace (1157/1163-1191)* (Ann Arbor, 1971).

22 E. Perroy, 'Social mobility', 31.

23 P. Contamine, 'La seigneurie en France à la fin du Moyen Âge. Quelques problèmes généraux', in: P. Contamine, ed., *Seigneuries et seigneurs au Moyen Âge. Actes du 117e congrès national des sociétés savantes (Clermont-Ferrand, 1992)* (Parijs, 1993) 32-33.

clerus ook in Vlaanderen bleven hebben ten opzichte van de Leden, dat wil zeggen de drie grote steden van het graafschap²⁴. De politieke rol van de adel nam sinds het einde van de dertiende eeuw ook af door het succes van de stedelijke milities. In de slag bij Kortrijk (1302) werden vele edelen gereduceerd tot veredelde huurlingen van de steden²⁵.

De dynamische elementen onder de adel, die zich tijdens de inkomstencrisis ten koste van hun standgenoten verrijkten, waren eveneens politiek uitgeschakeld als ze er niet in slaagden de vorstelijke gunst voor zich te winnen. Ook reeds vroeger was het voor een edelman slechts mogelijk om een belangrijke politieke positie te genieten in de nabijheid van de persoon van de graaf. De bepalende factoren waren toen echter erfelijkheid (bijvoorbeeld de 'pairs', de burggraven en de hofambten van Vlaanderen) en de nog sterke, economisch onafhankelijke positie van de grote landsheren. De nadruk kwam in de late Middeleeuwen evenwel te liggen op de *gunst* van de vorst, als gevolg van deze verzwakking van de zelfstandige positie van de heren. We willen aantonen dat het vervullen van hoge politieke, juridische en militaire ambten — die tijdens het ontluikende staatsvormingsproces veelvuldiger en belangrijker werden — bijna een 'conditio sine qua non' was voor behoud van de geprivilegieerde politieke en sociale situatie op lange termijn of zelfs van de familie op zich. In die zin kan het veranderende karakter van de verschijnselen adel en veredeling niet los worden beschouwd van dit staatsvormingsproces.

De economische en politiek-juridische crisis die de Vlaamse adel doormaakte sinds het einde van de dertiende eeuw zorgde voor vormen van sociale mobiliteit die het mogelijk maakten voor niet-adellijke personen en families om op te klimmen tot de adellijke klasse²⁶. Met name bestond er een tendens om via directe interventie bepaalde hogere vorstelijke dienaars in de adel te verheffen. Dit gebeurde zowel door de klassieke 'adelbrieven', door de bevestiging van een (zogenaamde) bestaande adellijke toestand via een oorkonde, als via de ridderslag. Dat kinderen van legisten dikwijls een heel soldatesk ridderlijk leven gingen leiden, bevestigt dat vanuit het standpunt van de vorstelijke dienaars het ambt geen doel op zich was, maar een middel tot sociale promotie²⁷. Er waren ook steeds meer geslachten die hun sociale opgang weliswaar aan de vorst en zijn staatsvorming te danken hadden, maar die een meer geleidelijke weg naar het adellijk statuut opgingen. Dit traject kon meestal meerdere generaties in

24 W. Blockmans, 'De samenstelling van de staten van de Bourgondische landsheerlijkheden omstreeks 1464', *Standen en landen*, XLVII (1968) 57-112.

25 D. Nicholas, *Town and countryside. Social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders* (Brugge, 1971)250.

26 Sinds het einde van de twaalfde eeuw zorgde het kerkrechtelijk verbod op incestueuze huwelijken reeds voor vormen van sociale mobiliteit. De oorspronkelijk erg gesloten adellijke klasse zag zich immers genoodzaakt te huwen buiten de eigen stand. Ook de ideeën van *nobilitas per ventrem* en *nobilitas per virgam*, die eind dertiende eeuw hun intrede deden, schiepen mogelijkheden voor ambitieuze niet-edelen met adellijke aspiraties (Warlop, *De Vlaamse adel voor 1300*, 414-417).

27 J. Bartier, *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire*, I (Brussel, 1952-1955) 191; L. Fourez, *Le droit héraldique dans les Pays-Bas catholiques* (Brussel-Leuven, 1932) 286-287.

beslag nemen²⁸. In de volgende alinea's gaan we wat dieper in op de verschillende vormen van veredeling.

Adelbrieven

Bij een formele verheffing in de adelstand spelen de motieven mee van twee partijen: bij de soeverein die ze toekent het belonen van de dienaar uit politieke motieven; bij de dienaar de wil om zich te integreren in het erkende sociale model van de adel²⁹. Vanaf circa 1280 begon de Franse koning adelbrieven aan Vlamingen te verlenen, waardoor hij een belangrijke macht behield in het graafschap. Adelbrieven waren dus al instrumenten van het staatsvormingsproces vanaf de vroegste ontwikkeling van dit fenomeen. De Vlaamse graven verleenden adeldom vanaf het einde van de dertiende eeuw³⁰. De Bourgondische hertogen hebben ongeveer 141 personen geadeld via 'lettres patentes'³¹. In vergelijking met het totaal aantal leden van de adellijke klasse is dat een erg gering aantal (bijvoorbeeld van alle 140 adellijke leenhouders in de kasselrij Rijsel circa 1475 worden er slechts twee als 'anoblis' omschreven³²). De klemtoon lag op de sociale assimilatie van nieuwe groepen binnen de adellijke klasse³³.

Vooraf de 'gens des finances', die gerecruteerd waren uit de zakenkringen van de steden, werden relatief vaak geadeld. De universele sociale aspiratie van het personeel van de Rekenkamers van Rijsel en Brussel was inderdaad het bereiken van adeldom³⁴. Het meest geadeld werden echter de secretarissen en kanseliers. Zij zaten in feite aan het hof; de omstandigheid dicht bij de bron van de adelbrieven te zitten, speelde ongetwijfeld een rol³⁵. Vorstelijke ambtenaren op dit niveau die strikt juridisch niet tot de adel behoorden, onderscheidden er zich op feitelijk sociaal vlak toch niet echt van. Hun toenemende — ook formele — veredeling vanaf de nieuwe tijden was dan ook niet zo verwonderlijk. Een adellijk imago versterkte de autoriteit van hun ambt tegenover lagere ambtenaren in de sterk gehiërarchiseerde samenleving van het Ancien

28 In Bourgondië bestond er ook veredeling na drie generaties door het verwerven van een adellijk leen; een verschijnsel dat in de Nederlanden echter niet aan de orde is. Er was geen formeel aantal generaties ('three generations makes a gentleman') nodig om door de omgeving als adel te worden beschouwd (vgl. Bartier, *Légistes et gens de finances*, 193).

29 F. Autrand, 'Noblesse ancienne et nouvelle noblesse dans le service de l'état en France. Les tensions du début du XVe siècle', in: *Gerarchie economica e gerarchie sociali, secoli XI-XVIII. Atti della dodicesima settimana di studi*, XII, (18-23 aprile 1980) (Florence, 1990) 619.

30 Ph. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel, 1987) 52.

31 P. de Win, 'The lesser nobility of the Burgundian Netherlands', in: M. Jones, ed., *Gentry and lesser nobility in later medieval Europe* (Gloucester, 1986) 107; W. Paravicini, 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund', *Francia*, V (1977) 145-146: in de Bourgondische landen werden 141 personen geadeld door de hertog, 98 door de koning en drie door de keizer, totaal: 242. In dezelfde periode waren er dat bijvoorbeeld veel meer in Bretagne, vgl. R. H. Lucas, 'Ennoblement in later medieval France', *Mediaeval studies*, XXXIX (1977) 249.

32 C. H. Cools, 'Le prince et la noblesse dans la châtellenie de Lille à la fin du XVe siècle. Un exemple de la plus grande emprise de l'état sur les élites locales?', *RN*, LXXVII (1995) 397.

33 Janssens, *De evolutie van de Belgische adel*, 319.

34 A. Vandenbulcke, 'Image d'une fonction et noblesse des officiers des chambres des comptes de Lille et de Brabant (XVe-XVIe siècles)', *PCEEB*, XXXVII (1997) 263-273.

35 Autrand, *Noblesse ancienne et nouvelle noblesse*, 621.

Régime³⁶ — en bij uitbreiding eigenlijk ten opzichte van de maatschappij in haar geheel.

Nieuw geadelden stonden nog niet meteen op hetzelfde niveau als de oudere, traditionele adel. De eerste generatie geadelden kreeg aan het hof nog steeds de niet-edele ambten: secretaris of hofmeester in plaats van kamerling of voorschenker. Ze waren wel 'noble homme', maar nog geen 'gentilhomme', en hun fiscale exemptie werd soms geëerbiedigd maar soms ook niet; ze mochten al evenmin een korte rok dragen. Dit alles weerspiegelde het nog precaire van hun tussenpositie³⁷.

Bekrachtiging van adeldom

Bekrachtiging van adeldom na uitvoerig onderzoek was zeldzamer, ook omdat het een kostelijk 'enquête' vergde³⁸. Een van de weinige bewaarde voorbeelden is het onderzoek naar de (al dan niet vermeende) adeldom van de financiële topambtenaar Gautier Poulain, geboren rond 1393, volgens zijn eigen beweringen uit een familie van adellijke origine, verwant met vele lokale heren. De financiële draagkracht en de lokale politieke invloed van Poulain zullen voor het geheugen van een aantal van de gehoorde getuigen misschien wel een extra stimulans betekend hebben, maar er wordt hier in elk geval een zekere sociale realiteit weerspiegeld³⁹.

Ridderschap en adeldom

De ridderschap, de *militia*, was in oorsprong het beroep van krijger te paard. Van oudsher waren er zowel adellijke als niet-adellijke ridders. In de loop van de twaalfde en dertiende eeuw ging de ridderschap geleidelijk aan een eenheid of sociale klasse vormen, samengesteld uit edelen en niet-edelen, die als 'milites' bepaalde rechten en plichten hadden. Deze omstandigheid leidde ertoe dat een toenadering en nivellering optrad tussen niet-adellijke en adellijke ridders⁴⁰. Tegen het einde van de dertiende eeuw lijkt in Vlaanderen vervolgens onder Franse invloed de opvatting haar intrede te doen dat alleen kinderen van edele vaders nog de ridderslag mochten ontvangen, wat impliceerde dat de ridderschap een afgesloten en uitsluitend adellijke groep werd. In 1280 zien we inderdaad hoe de graaf van Vlaanderen op de vingers getikt wordt door het Parlement van Parijs voor het tot ridder slaan van 'villani'. In 1281 wordt de 'villani' in kwestie tegen betaling van een hoge boete toegestaan dat ze toch ridder bleven, hoewel ze 'non existentes adeo nobiles ex parte patris quod milites fieri debent'. Via de ridderslag en tegen 'aankoop' van de daartoe noodzakelijke adeldom (zelfs achteraf dus) kon men blijkbaar sinds het einde van de dertiende eeuw een feitelijke (persoonlijke) opname in de adel bewerkstelligen (zie ook *infra*)⁴¹. Op die manier

36 Vandenbulcke, 'Image d'une fonction', 273.

37 Paravicini, 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität', 151.

38 *Ibidem*, 147; Bartier, *Légistes et gens de finances au XVe siècle*, 202; Poulain in 1439 (vgl. *Archives départementales du Nord Lille*, B165, f° 263-265).

39 M. Boone, 'Poulain (Gautier)', *NBW*, XIV (Brussel, 1992) kol. 529-536.

40 Warlop, *De Vlaamse adel voor 1300*, 99-100, 386-393.

41 *Ibidem*, 415-416.

kon een 'roturier' door de ridderslag aanvankelijk op individuele basis in de adelstand worden opgenomen. Naarmate deze opvatting verder doordrong, verkreeg deze adelstand meer en meer een *de facto* erfelijke status. Dit bood uiteraard mogelijkheden voor patriciërs om door militaire prestaties tot de adel door te dringen via deze alternatieve vorm van verheffing in de adelstand⁴². Complementaire stappen konden dan zijn: huwen met adellijke vrouwen, zodat de kinderen onbetwistbaar adellijk waren, en het verwerven van een aanzienlijk heerlijk bezit.

Van Winter concludeerde in haar originele studie dat tegen het einde van de Middeleeuwen 'a new aristocracy arose from the knights who succeeded the old nobility of the early Middle Ages'⁴³. Het is zeer de vraag of dit ook voor Vlaanderen geldt en op welke manier de (oude) ridderschap massaal en systematisch tot de adel zou zijn opgeklommen. Via het doordringen van die Franse opvatting? Via adellijke huwelijken? Men kan zich ook de vraag stellen of de sterke Vlaamse steden wel de ruimte hebben gelaten voor een dergelijke nieuwe klasse, meer nog, of die niet voor een groot deel ingevuld is door hun eigen heersende klassen. Het is voldoende bekend dat een aantal stedelingen onder andere na de Guldensporenslag of in de strijd tegen opstandelingen de ridderslag op het slagveld ontvingen. Er zijn dan ook sterke indicaties dat het in een dergelijk verstedelijkt gewest in grote mate de burgerij geweest is, die de rol van de 'ridders' als 'nieuwe adel' gedeeltelijk op zich kon nemen. Blijft dan nog de vraag in hoeverre het verwerven van het ridderschap door poorters vanaf de veertiende eeuw, als tussenstap naar het verwerven van adeldom, zich verhoudt tot de relatieve openheid van de ridderschap in de voorgaande eeuwen.

Een paar concrete gevallen verduidelijken de betekenis van het verwerven van het ridderschap in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen. Hierbij kan meteen getoetst worden in welke mate de Franse idee over adel en ridderschap van kracht was. De 'Bourgondische' kroniekschrijver George Chastellain (in een vorig leven de Gentse schipperszoon Joris Kastelein) diende zichzelf graag aan met zijn tweede achternaam 'dit de Masmynes'. Zijn moeder was immers Marie van Massemen, uit het belangrijke gelijknamige Vlaamse adellijke geslacht. Langs moederskant kon hij dus reeds aanspraak maken op adeldom. De ridderslag die hij op het einde van zijn carrière verkreeg als beloning voor bewezen diensten, versterkte die claim zonder twijfel⁴⁴. Ook mensen zonder directe adellijke connecties verwierven de ridderslag. Jacques du Vinaige, doctor in het civiel recht en raadsheer bij de Raad van Vlaanderen, werd eveneens geridderd, net zoals Andrieu Colins, meester in de rechten, afkomstig uit een familie van grondbezitters uit de kasselrij Veurne, president van de Raad van Vlaanderen en rekwestmeester aan het hof van de hertog⁴⁵. Mathys Scaec, afkomstig uit de meest

42 P. de Win, 'Queeste naar de rechtspositie van de edelman in de Bourgondische Nederlanden', *TRG*, LUI (1985) 241.

43 J. M. van Winter, 'Knighthood and nobility in the Netherlands', in: M. Jones, ed., *Gentry and nobility in later medieval Europe* (New York, 1986) 91. Ze wijst hier evenwel niet op het feit dat men in Vlaanderen ook ridder kon zijn zonder adellijke status!

44 G. Small, *George Chastellain and the shaping of Valois Burgundy* (Suffolk, 1997) 10-28, 80.

45 Nog ongepubliceerde genealogische gegevens verzameld in het leader van het VNC-project 'Integratie van bovenaf'?

invloedrijke en machtige familie uit het laatmiddeleeuwse Kortrijk, proost van zijn geboortestad in 1350, 1352, 1355 en 1374, verschijnt in 1385 plots als 'rudder' in deze functie. Hij werd geridderd wegens zijn trouw aan graaf Lodewijk van Male en daarna aan diens schoonzoon Filips de Stoute tijdens de opstand van 1379-1385. Ook Pieter van der Zype, lepers poorter, de eerste president van de Raad van Vlaanderen en gouverneur van de kasselrijen Rijsel, Dowaii en Oorschie, werd tot ridder geslagen toen hij in 1383 succesrijk leper tegen de Engelsen verdedigde. Een aantal van zijn nakomelingen droeg de titel van schildknaap⁴⁶.

Deze voorbeelden kunnen nog aangevuld worden, maar geen enkele keer is er onzes inziens een positief bewijs voorhanden dat deze hoge ambtenaren volgens de Franse opvatting door hun ridderslag adellijk werden en deze kwaliteit aan hun kinderen doorgaven. In 1452 beval Filips de Goede in elk geval nog de 'nobles, chevaliers et escuiers', die poorter van Brugge waren, de stad weer binnen te trekken tegen de achtergrond van de Gentse opstand (1449-1453)⁴⁷, wat erop wijst dat tegen het midden van de vijftiende eeuw een ridder nog niet noodzakelijk al met de (erfelijke) adel gelijkgesteld werd. We moeten wel opmerken dat huwelijken van deze 'nieuwe' ridders met authentiek adellijke vrouwen natuurlijk de 'zuivere observatie' van dit sociale fenomeen en haar veredelende invloed verstoren. In Vlaanderen waren kinderen uit gemengde huwelijken zeker sinds de dertiende eeuw in principe adellijk.

'Geleidelijke' adel

Adeldom kon ook verkregen worden door het aannemen van de adellijke levenswijze, door het navolgen van de authentieke adel in zijn uiterlijke, kenmerkende kwaliteiten (zie ook *infra*). Zo kon op een termijn van een paar generaties een familie de adellijke status verwerven door een volgehouden 'vivre noblement'. Dergelijke kenmerkende kwaliteiten waren onder andere: grondbezit, leenbezit, bezit van heerlijke rechten, vorstelijke dienst, militaire exploiten en adellijke huwelijken. In zijn studie over het dertiende-eeuwse Gentse stadspatriciaat stelde Blockmans dat juist adellijke allianties, waarvan hij aantoonde dat die in de dertiende eeuw frequent voorkwamen, het doeltreffendste middel waren om als adel te worden aangezien. Ook Warlop acht gemengde huwelijken een belangrijke factor in de aanzienlijke toename van het aantal edellieden vanaf de dertiende eeuw⁴⁸.

Voor de familie Van de Kethulle werd — tot ongenoegen van de huidige afstammelingen — vastgesteld dat ze als afstammelingen van rijke plattelandsbewoners door diensten aan lokale heren en aan de vorst pas in de loop van de vijftiende-zestiende

46 *Ibidem*.

47 L. Gilliodts-van Severen, ed., *Coutumes des Pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Coutumes de la ville de Bruges*, II (Brugge, 1875) 19: de komma is uiteraard van de uitgever maar dit lijkt toch een duidelijke nevenschikking. Een gelijkaardige aanwijzing vinden we in de rekening van de controleurs van de Rekenkamer van Rijsel in 1418: 'ne soient doresenavant bailees teles et semblables fermes a chevaliers ne a nobles, veu que c'est contre le désir de Monseigneur', M. Mollat, R. Favreau, *Comptes généraux de l'état bourguignon entre 1416 et 1420, troisième partie, premier fascicule* (Parijs, 1969) 73.

48 Warlop, *De Vlaamse adel voor 1300*, 414-417; Godding, *Le droit privé*, 52.

eeuw geleidelijk een adellijk imago verwierven, en dat hun vermeende stamvader zeker niet al aan de eerste kruistocht had deelgenomen⁴⁹. Dit is voor vele families — of takken van families — het geval geweest en het is dikwijls zeer moeilijk om zelfs op een paar generaties precies vast te stellen vanaf wanneer deze familie uiteindelijk als adel *pur sang* erkend werd door de tijdgenoten. In het proces van geleidelijke verwerving van adeldom zijn de fundamenteel versnellende of vertragende factoren de al dan niet adellijke alliantiepolitiek van de betreffende families evenals de rol van de staat, van de vorstelijke dienst.

KENMERKEN VAN DE LAATMIDDELEEUEWSE VLAAMSE ADEL EN DE BURGERLIJKE ASSIMILATIE

Staatsfeodalisme: de adel in dienst van de 'chose publique'

Onder 'staatsfeodalisme' verstaan we *grosso modo* een sociale formatie die gepaard gaat met staatsvorming en waarin delen van de overheidsmacht en overheidsinkomsten voor een deel de plaats van land innemen in het systeem waarmee de vorst de heersende klassen integreert, dus de voortzetting onder een lichtjes andere vorm van de klassieke feodale hiërarchie⁵⁰. Toen interne tegenstellingen en geld- en markteconomie de feodale sociaal-economische relaties begonnen te verstoren en te vernietigen, voltrok zich een concentratie van macht en exploitatie op het hogere niveau van de staat om de feodale productiewijze in stand te houden⁵¹. Alle overheidsrechten van de 'bevoorrechte machten' werden zoveel mogelijk onder vorstelijke controle gebracht. Wat men in de huidige literatuur omschrijft als de 'moderne staat' had de neiging elke heersende klasse te favoriseren zolang ze er maar de controle over behield. De adel was onontbeerlijk in deze dominantiestrategie⁵². De centralisatie bleef een onvoltooid proces, zodat de grondheren tot aan de Franse Revolutie een groot deel van de plattelandsbevolking bleven besturen⁵³. De 'feodale staat' bleef tot aan haar revolutionaire omverwerping dan ook volgens de 'feodale' logica functioneren. De venaliteit bijvoorbeeld was niets anders dan een voortschrijdende (her)feodalisering van het staatsapparaat. En deze evolutie ging hand in hand met de integratie van de feodale klasse in deze staat⁵⁴.

Deze integratie zou het reële en ideologische beeld van de adel grondig 'herijken'. De staat, die in de eerste plaats de belangen van de vorst (de grootste surplus-extractor) verdedigde, was een sterke en relatief onafhankelijke factor, die nieuwe vorm gaf aan

49 H. Douchamps, 'La famille de la Kethulle', *Le Parchemin*, XLIV (1996) i, 171-175.

50 W. P. Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *TSG*, XI (1985) 243-244. J.-Ph. Genet, 'Feodalisme et naissance de l'état moderne. À propos des thèses de Charles Tilly', in: M. Bourin, ed., *Villes, bonnes villes, cités et capitales. Etudes d'histoire urbaine (XIIe-XVIIIe siècles) offertes à Bernard Chevalier* (S. 1., 1993) 239-264.

51 W. Reinhard, 'Introduction. Power élites, state servants, ruling classes and the growth of state power', in: W. Reinhard, ed., *Power elites and state building* (Londen, 1996) 1-18, aldaar 14.

52 A. Maczak, 'The nobility-state relationship', in: W. Reinhard, ed., *Power elites*, 189-207, aldaar 199.

53 Janssens, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late Middeleeuwen*, 122.

54 A. Guerreau, *Le feodalisme. Un horizon théorique* (Parijs, 1980) 198.

zijn heersende klassen, ertussen arbitreerde, ze hielp opbouwen of soms vernietigde. De verhouding tussen staat en adel was een belangrijk element in het grote onderscheid dat de ontwikkeling van de Europese staten in de vroegmoderne periode kenmerkt⁵⁵. Een Franse veredelingsbrief uit 1366 stelt dat het goed is om hen in de adel op te nemen die zich nuttig gemaakt hebben voor de koning, het koninkrijk en de 'chose publique'. Hierbij raakten traditionele eigenschappen die adellijk maken, zoals ridderlijke heldenmoed op het slagveld, op de achtergrond in vergelijking met nieuwe kwaliteiten zoals kennis, nauwgezetheid, goede zeden en inzet. Andere traditionele kwaliteiten, zoals trouw, krijgen een nieuwe invulling⁵⁶. Dienst aan de vorst wordt in documenten uit de praktijk van recht en administratie van de Bourgondische staat naar voren geschoven als het belangrijkste element in de definitie van adel⁵⁷.

De vijftiende-eeuwse Franse politieke denker aartsbisschop Jean Juvenal des Ursins definieerde de adel duidelijk in functie van de koning en 'la chose publique'. Deze hogere doelen dienen, zo sprak hij zijn adellijke lezers toe,

c'est vostre profession, pour nulle aultre cause n'estes nobles que pour ce faire; et se vous ne le faites, ce serait vous abaissier de tout honneur⁵⁸.

Deze vorm van nieuwe ideologie van het staatsfeodalisme was dus 'modern' in die zin dat ze de adel herdefinieerde naar de noden van de opkomende 'moderne staat', maar was eveneens nog steeds duidelijk feodaal.

Toen de Bourgondische hertogen in Vlaanderen aan de macht kwamen, troffen ze er een adel aan die al gewoon was de vorst te dienen⁵⁹. Het grootste deel van de Vlaamse dienstadel van Lodewijk van Male bleef op post na de Bourgondische opvolging⁶⁰. De hertogen hebben het adellijk ideaal verder gebruikt om hun staatsvorming te steunen⁶¹. Ze wilden de adellijke waarden opleggen aan een sterk verstedelijkte samenleving zoals Vlaanderen, enerzijds door het creëren van een supraregionale adel (zoals

55 Maczak, 'The nobility-state relationship'.

56 *Ibidem*.

57 B. Schnerb, 'Ex nobili genere procreati'; l'image des nobles devant la justice dans l'espace bourguignon (fin XIVe-XVe siècle)', *Publications du Centre européen d'études bourguignonnes*, XXXVII (1997) 198; ook een algemeen overzicht van deze problematiek in; M. Th. Caron, *Noblesse et pouvoir royal en France XUIe-XVIe siècle* (Parijs, 1994).

58 Ph. Contamine, 'France at the end of the Middle Ages. Who was then the gentleman?', in: Jones, ed., *Gentry and nobility*, 211, die citeert uit P. S. Lewis, ed., *Jean Juvenal des Ursins. Ecrits politiques*, I (Parijs, 1978) 85; gelijkaardige opvattingen bij F. Autrand, *Naissance d'un grand corps de l'état. Les gens du Parlement de Paris 1345-1454* (Parijs, 1981) 165; M. Th. Caron, 'La noblesse, ses charges et ses dettes. Quelques exemples en Artois et en Flandre autour de 1470', in: J.-M. Duvoisnel, e. a., ed., *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et institutions* (Brussel, 1996) 160.

59 C.A.J. Armstrong, 'Had the Burgundian government a policy for the nobility?', in: C. A. J. Armstrong, *England, France and Burgundy in the fifteenth century* (Londen, 1983) 224.

60 R. Vaughan, *Philip the Bold. The formation of the Burgundian state* (Londen, 1962); zo ook de leden van de familie Van Massemen, vgl. E. Balthau, 'La famille Van Massemen/De Masmines. Aspects sociaux et matériels de la noblesse flamande ca. 1350-ca. 1450', in: *PCEEB*, XXXVII (1997) 176-177.

61 Vgl. ook de ietwat pessimistische voorstelling door Feuchère van de vijftiende-eeuwse edelman die zijn onafhankelijkheid van weleer verloren is en nog slechts bij de gratie van de vorst iets te betekenen heeft, als lid van de orde van het Gulden Vlies, ambtenaar, aanvoerder van een *compagnie d'ordonnance*.

er ook een supraregionaal ambtenarenkorps werd geconstrueerd), anderzijds door de integratie van de gewestelijke adel in het Bourgondische staatsapparaat⁶². De laatmiddeleeuwse vorsten en grote heren breidden hun invloed op regionaal en lokaal vlak ook uit door middel van de 'noblesse seconde', die door hun hofdienst veel plaatselijke sympathie kregen en zo via patronage de 'gentilhomme provinciale' achter zich schaalden⁶³.

Een supra-regionale of 'nationale' adel heeft zich overduidelijk tijdens de laat-Bourgondische, vroeg-Habsburgse periode ontwikkeld door een (deels bewuste) strategie van de vorsten. Het Bourgondische expansie- en integratieproces werd al voldoende in de literatuur beschreven met betrekking tot de Bourgondische hofadel⁶⁴. Wat daaruit blijkt, is dat slechts een heel beperkt aandeel van deze hofadel afkomstig was uit Vlaanderen, nog minder onder hen uit Holland en Zeeland. Brabant was het enige noordelijke gewest waar de adel goed vertegenwoordigd was onder de supraregionale 'Bourgondische' adel⁶⁵. Dit weerspiegelt enerzijds het grotere belang dat de Brabantse adel — zeker opnieuw vanaf de vijftiende eeuw — in haar thuisland had verworven. Anderzijds doet dit de vraag rijzen naar de rol van de Vlaamse adel in de Bourgondische 'integratiebeweging'. Een aantal grote Vlaamse heren heeft niettemin als raadsheer-kamerling een plaats verworven onder de politiek leidinggevende hoge adel van de Bourgondische staat. Enkelen wisten zelfs tot de orde van het Gulden Vlies op te klimmen. Voorbeelden zijn de heer van Gruuthuse en, tot voor kort minder bekend in de literatuur, de Vlaamse ridder Roeland van Uutkerke — van relatief bescheiden adellijke afkomst — die een belangrijke politieke rol gespeeld heeft⁶⁶.

Op het regionale en lokale niveau ligt in het hele gamma van vorstelijke ambten waarin edelen werden opgenomen, de klemtoon in de veertiende, vijftiende eeuw duidelijk op de militaire en lokale rechterlijke en economische functies, zoals kapitein of kastelein, baljuw of lokaal ontvanger. Wat betreft militaire posten bezat de adel

pensioentrekker van de hertog et cetera. P. Feuchère, 'Histoire sociale et généalogie. La noblesse du Nord de la France', *AESC*, VI (1951) 314.

62 M. Boone, 'Elites urbaines, noblesse d'état' (ongepubliceerde lezing); W. Paravicini, 'Expansion et intégration. La noblesse des Pays-Bas à la cour de Philippe le Bon', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCV (1980) 289-314; *Idem*, *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen* (Bonn, 1975); Armstrong, 'Had the Burgundian government a policy for the nobility?', 224.

63 M. le Mené, 'Conclusion', in: P. Contamine, éd., *L'état et les aristocraties (France, Angleterre, Ecosse). XIIe-XVIIIe siècle. Actes de la table ronde organisée par le CNRS, Maison française d'Oxford, 26 et 27 septembre 1986* (Parijs, 1989) 392.

64 Over de Bourgondische hofadel raadplege men de studies van Paravicini, *Guy de Brimeu; Idem*, 'Soziale Schichtung', 127-182; *Idem*, 'Expansion et intégration', 289-314; de klassieker: A. Cartellieri, *The court of Burgundy. Studies in the history of civilization* (New York, 1970) (vertaling uit het Duits: *Am Hofe der Herzöge von Burgund*); U. Schwarzkopf, 'Zum höfischen Dienstrecht im 15. Jahrhundert: das burgundische Beispiel', in: *Festschrift für Hermann Heimpel*, II (Göttingen, 1972) 422-442; H. Kruse, *Hof, Amt und Gagen. Die täglichen Gagenlisten des burgundischen Hofes (1430-1467) und der erste Hofstaat Karls des Kühnen (1456)* (Bonn, 1996).

65 Paravicini, 'Expansion et intégration', 306.

66 M. Boone, 'Une famille au service de l'état bourguignon naissant. Roland et Jean d'Uutkerke, nobles flamands dans l'entourage de Philippe le Bon', *RN*, LXXVII (1995) 233-255. Over de orde van het Gulden Vlies: R. de Smedt, ed., *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or au XVe siècle* (Frankfurt, 1994).

nog steeds het monopolie. Baljuwsambten moest de adel delen met de stedelijke burgerij, en waarschijnlijk ook met elementen uit de economische en bestuurlijke elites van het platteland. In functies die zeer specifieke technische vaardigheden vereisten, zoals het ambt van secretaris of rekenmeester, treffen we ze veel minder aan⁶⁷. Maar in de statenvertegenwoordiging ontbrak de adel niet. Feit is wel dat haar vertegenwoordigers er meestal niet aanwezig waren als lid van de eerste stand op zich, maar wel als schepen van Gent, Brugge, leper en vooral van het Brugse Vrije op een Ledenvergadering, hetzij als afgevaardigden van de plattelandskasselrijen in overleg met één van de genoemde kwartierhoofden. Er was zelfs sprake van een dikwijls verbazende mobiliteit en politieke flexibiliteit bij de adel in deze instellingen. Zo zetelde Jan IV van Stavele, heer van Izegem, in 1464 bij de adel op de Statenvergadering, maar trad hij in 1467 op als schepen van het Brugse Vrije en vertegenwoordigde hij in 1468 de Brugse kasselrij bij de intrede van Karel de Stoute. In 1477 was hij burgemeester van het Vrije, daarna vinden we hem terug als kamerheer van Maximiliaan van Oostenrijk. Ook zijn zoon Jan V van Stavele werd schepen van het Brugse Vrije. In 1481 liet hij zich echter registreren als poorter van Gent⁶⁸. Willem IV van Stavele was afgevaardigde voor de tweede stand op de Staten van 1464⁶⁹. De lijst van namen, die Blockmans voor (ongeveer) dat jaar uitgegeven heeft, bestaat voor het grootste deel uit leden van de bekende adellijke ambtenarenfamilies: Van der Gracht, Van der Camere, Van Schoorisse, Van Lichtervelde, Van Gistel, Van Poeke, Van Halewijn, Van Moerkerke, Van Liedekerke, Van Stavele, Van Haveskerke, De Baenst en Triest. De conclusie dat de edelen op de Vlaamse statenvergaderingen slechts als 'stromannen van de vorst' zetelden, vermits ze toch al meestal vorstelijke ambten bekleedden, is echter misschien wat scherp gesteld. Zeker wanneer we in rekening brengen dat een aantal edellieden optrad als vertegenwoordigers van steden en kasselnjen. Ook daar hadden ze patronagerelaties in stand te houden, waardoor ze zonder twijfel dikwijls als verdediger van lokale belangen optraden. Men zou niettemin kunnen zeggen dat het in hoofdzaak toch de 'staatsfeodale' adel was, de 'noblesse d'état', die nog belangrijk genoeg werd geacht om haar stand te vertegenwoordigen⁷⁰.

67 Zie onder andere de volgende publicaties: P. Cockshaw, *Le personnel de la chancellerie de Bourgogne-Flandre sous les ducs de Bourgogne de la maison de Valois, 1384-1477* (Kortrijk-Heule, 1982); Buntinx, *De audiëntie van de graven van Vlaanderen*; Nowe, *Les baillis comaux de Flandre*; J. van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode* (Brussel, 1967). De Smedt, ed., *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or*, A. J. M. Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad en zijn functionarissen 1477-1531. Biografieën van raadsheren* (Amsterdam, 1980).

68 J. van Acker, 'De familie Van Stavele (1298-1603) in de kasselnjen van Veurne en Kortrijk', *Koninklijke geschied- en oudheidkundige kring van Kortrijk. Handelingen, nieuwe reeks*, LIV (1988) 105-108. Dit had misschien iets te maken met de verminderde politieke mogelijkheden in het Vrije toen de positie van deze kasselrij als lid hevige onder vuur stond.

69 Van Acker, 'De familie Van Stavele', 78, vgl. ook Blockmans, 'De samenstelling van de Staten van de Bourgondische landsheerlijkheden'; ook bij andere families zoals de Van Haveskerkes of de Van Steelands zijn de voorbeelden hiervan legio; er allemaal hier in extenso naar verwijzen zou ons te ver drijven, zie bijvoorbeeld ook Blockmans, 'De samenstelling van de Staten van de Bourgondische landsheerlijkheden', 73.

70 Blockmans, *Ibidem*, 73-74.

Prosopografisch onderzoek naar de adel in de kasselrij Rijsel toonde aan dat er dankzij hertogelijke bescherming en gunsten een beperkte kring van sterk invloedrijke families tot stand kwam, die de hoge posten in de lokale administratie — zoals het gouverneursambt — monopoliseerde⁷¹. Ook in het baljuwschap van Atrecht waren alle heren die over een groot inkomen beschikten, gekend in de entourage van de hertog, in leger en administratie⁷². Bij die personen die dus hun opgang dankten aan het staatsvormingsproces zaten zowel totaal nieuwe families, als afstammelingen van oude lokale geslachten die er ook op vooruit waren gegaan dankzij de Bourgondiërs⁷³. In een andere regio, de Roede van Tielt, zien we eveneens dat de families die erin slaagden de grootste expansiepolitiek te voeren, de 'heerlijkhedenverzamelaars', maar nu van de vijftiende eeuw, vooral diegenen waren die, zoals de Van Halewijns, Van Poekes en de Gruuthuses, gekend zijn voor de hoge ambten die hun leden waarnamen in vorstelijke dienst⁷⁴. Daarnaast wordt ook hier de trend bevestigd dat in overheidsdienst rijk geworden patriciërs, zoals Thomas Crempe, de specialist in gewoonterecht van de grafelijke Audiëntie, gretig overgingen tot het opkopen van volledige heerlijkheden⁷⁵. In de Roede van Menen, een onderdeel van de kasselrij Kortrijk, is er een overwicht van adellijke families als Van de Woestine en Van der Gracht⁷⁶. Beide families lijken te behoren tot de oude adel, maar slechts in de loop van de veertiende en vooral de vijftiende eeuw wisten ze zich op het politieke en maatschappelijke voorplan te werken. De familie Van der Gracht bijvoorbeeld begon zijn sociale opgang, toen Wouter I van der Gracht onder de regering van Gwijde van Dampierre baljuw van Dowaaï en daarna van Aalst werd, en de graaf zelfs volgde in zijn Franse gevangenschap. Andere familieleden werden onder andere 'hoofdpointers' (ontvangers van belastingen) van de kasselrij, kapiteins van het kasteel van Kortrijk, baljuws van Gent en Brugge; ze steunden de graaf ook steeds financieel en militair⁷⁷. Door een weldoordachte huwelijkspolitiek, waarbij steeds echtgenotes uit hoge adellijke families zoals Van Moerkerke, Van der Capellen, Van Halewijn, Van Gistel of Van Stavele werden gekozen, kon de familie Van der Gracht haar onroerend patrimonium geleidelijk uitbreiden in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw. Dit gebeurde vooral onder Wouter III, raadsheer en kamerling, hooggeplaatste vorstelijke dienaar en één van de belangrijkste

71 C. H. Cools, 'Met raad en daad? Een doorkijk op een landelijke elite. Aristocratie in de Rijselse Kasselrij naar het einde van de vijftiende eeuw toe' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG; Gent, 1992); *Ibidem*, 'Le prince et la noblesse', 401.

72 M. Th. Caron, 'Enquête sur la noblesse du bailliage d'Arras à l'époque de Charles le Téméraire', *RN*, LXXVII (1995) 418.

73 Cools, 'Met raad en daad?', 401.

74 G. Gesquiere, 'De Roede van Tielt, Kasselrij Kortrijk (XIVde eeuw-1502). Heerlijkheden en lenen gehouden van het kasteel van Kortrijk en leenhof van Tielt' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL; Leuven, 1982) 506.

75 Gesquiere, 'De Roede van Tielt', 506-507.

76 L. Masschelein, 'Heerlijkheid en leen in de Roede van Menen (Kasselrij Kortrijk, XIIde-begin XIVde eeuw)' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL; Leuven, 1982) 550-552; andere voorbeelden zijn de families Hauweel, Van der Stoet en Van de Walle, waarvan we van de eerste al zeker kunnen bevestigen dat ze — net als de Van der Grachts en Van de Woestines — veel overheidsdienaars heeft geleverd.

77 E. Vercaemst, 'De adellijke familie Van der Gracht van Moorseele (Kasselrij Kortrijk, 1220-1554)' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL; Leuven, 1985) 683-684.

edelen in de Vlaamse Statenvertegenwoordiging tijdens de laatste decennia van de vijftiende eeuw⁷⁸.

Hoewel we hier een hele reeks mechanismen van sociale opgang aan het werk zien, wordt het duidelijk dat het familiepatrimonium en de weerklank van de geslachtsnaam de sterkste opsteker kenden wanneer de leden van de adellijke familie voornamelijk politieke functies bekleedden. Dat is voor de adel de essentie van het staatsfeodalisme. De vorstelijke dienst was een erg belangrijke en ook breed en systematisch toegepaste hefboom geworden om op het hoogste adellijke niveau te blijven⁷⁹, net zoals het voor de stedelijke groepen een middel was om er te komen. De Bourgondische staatsvorming maakte dus ook binnen de adel een duidelijke sociale mobiliteit mogelijk.

Maar niet enkel de bestaande adel moest in de Bourgondische politieke en ideologische structuren geïntegreerd worden. Via de verheffingen in de adelstand en andere hoger beschreven veredelingsstrategieën en -technieken, werden ook 'roturiers' erin opgenomen. En ook hier is het wederzijds belang van de twee betrokken partijen evident. In die zin deden de hertogen in Vlaanderen niets anders dan de strategie navolgen die al door de laatste graven van Vlaanderen was ontwikkeld: het creëren van een 'vorstelijke partij'. De reële krachtsverhoudingen in het graafschap dwongen de vorst tot een realistische benadering van dit probleem, wat wil zeggen dat het gewicht van de burgerlijke elementen in de nieuwe 'staatsadel' voldoende groot moest zijn om een effectieve impact te bereiken. Huwelijken van edelen met rijke burgerdochters werden gestimuleerd door de hertog met het oog op zijn politieke integratiestrategie⁸⁰. Het blijft echter uit te maken welk aandeel de Bourgondische dynastie had in deze ontwikkelingen die reeds sinds de dertiende eeuw aan de gang waren.

De liberaal gekleurde mythes over de moderniserende rechtsgeleerden die de maatschappij dooreengooide zijn nu al lang door het onderzoek naar de prullenmand verwezen⁸¹. De fameuze legisten hebben integendeel 'verraad' gepleegd aan hun meestal burgerlijke wortels en zich gretig willen positioneren als nieuwe adel, zoals vóór hen ook een aantal dertiende-eeuwse Gentse patriciërs zich graag adellijke kenmerken aanmat. Het fenomeen was dus absoluut niet nieuw⁸². Doordat de oude adel steeds vaker ging studeren werd de culturele kloof tussen beide sociale groepen ook kleiner⁸³. Het stedelijk 'patriciaat' (in de zin van een beperkte politiek-economische stedelijke elite) bestond nog in de 'postklassieke' periode die de vijftiende eeuw voor deze

78 *Ibidem*, 180-181, 688, *passim*.

79 Gelijkaardige processen kwamen ook voor in andere streken. Ook waar de moderne staat minder sterk ontwikkeld was, zoals in het hertogdom Gelre, speelden bestuurlijke en rechterlijke macht een grote rol bij de opbouw van grondbezit, vgl. B. J. P. van Ba vel, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca. 1570* (Hilversum, 1999) 140, 352.

80 Bartier, *Légistes et gens de finances au XVe siècle*, 255-259.

81 Autrand, *Naissance d'un grand corps d'état*, 179-180; H. de Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak?', *TG*, XCIII (1980); *Idem*, 'Rich men, poor men. Social stratification and social representation at the university (13th-16th centuries)', in: W. Blockmans, A. Janse, ed., *Showing status. Representation of social positions in the late Middle Ages* (Turnhout, 1999) 159-176.

82 Fr. Blockmans, *Het Gentse stadspatriciaat* (Antwerpen, 1938) *passim*.

83 De Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten', 410-411.

klasse was, maar op dat moment ging het al over een patriciaat 'surtout au service du prince'⁸⁴.

De 'strijd om de grond'

Leen- of heerlijk bezit was in het graafschap Vlaanderen absoluut geen afdoende, maar wel een essentieel criterium om te behoren tot de adellijke klasse. Adellijke geslachten die de laatmiddeleeuwse inkomstencrisis hadden overleefd, bleven door hun hoge uitgaven echter soms op het randje van de financiële problemen balanceren en liepen op die manier het risico hun grondbezit kwijt te spelen. Daartegenover investeerden zowel stedelingen als ambtenaren graag in dergelijk grondbezit, in het bijzonder in heerlijkheden, wegens het prestigieuze 'geleidelijk veredelende' karakter dat deze toch wel hadden.

Hoe verwierven deze ambtenaren meer en meer grond en hoe verloren edellieden hun grondbezit? In Bourgondië was het volgens Bartier enkel de vorstelijke dienst die voldoende grote fortuinen opbouwde om te beginnen op grote schaal renten en gronden op te kopen. Thomas Malet kostte het bijvoorbeeld 9000 'francs' om heer van Berlettes te worden. Trouwe dienaars kregen ook rechtstreeks gronden van de hertog, bijvoorbeeld die gronden die hij zelf geconfisqueerd had⁸⁵. Een eenvoudige aankoop-politiek was natuurlijk ook mogelijk. Soms moest een edelman uit noodzaak eerst zijn grond herenten, kon dan niet meer betalen en verloor de grond uiteindelijk aan de rentehouder⁸⁶. Jacob van Hemsrode, nochtans een telg uit een adelijk geslacht dat vanaf de eerste helft van de veertiende eeuw verschillende leden in het Vlaamse ambtenarenapparaat telde, moest in 1446 een erfelijke jaarrente van 20 lb groten tournois verkopen, bezet op de heerlijkheid van Landegem in de parochies Anzegem, Tiegem en Ingoogem, gehouden van het grafelijk leenhof van de 'Stenen Man' te Oudenaarde, aan Jan Wielant, een machtige ambtenaar, die daarnaast een indrukwekkend leenbezit verwierf gedurende zijn rijkgevlude carrière. Uiteindelijk kreeg Wielant ook deze heerlijkheid in handen omdat Hemsrode zijn schuldenaars niet meer kon betalen⁸⁷. Binnen het leenhof van de Roede van Tielt werd dikwijls geconstateerd dat edellieden uit de oude grondadel hun leen moesten verkopen omdat ze een te hoge schuldenlast hadden opgehoopt. De familie Van Poelvoorde, waarvan leden schenkers waren aan het grafelijk hof, werd kort na 1366 onterfd van alle heerlijk-

84 J. Lestocquoy, *Les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens* (Parijs, 1952) 43; vgl. C. C. Willard, 'The concept of true nobility at the Burgundian court', *Studies in the Renaissance*, XIV (1967)36.

85 Bartier, *Légistes et gens de finances au XVe siècle*, 236-238.

86 *Ibidem*, 233-236, geeft vele voorbeelden uit Bourgondië.

87 R. Castellain, R. Santens, 'De heerlijkheid en de heren van Hemsrode, 1283-1990', in: *18e Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring 'De Gaverstreke'* (Waregem, 1990) 191-252; F. Santens, 'De heerlijkheden Heestert, Hemsrode en Landegem gehouden van de Stenen Man te Oudenaarde. Genealogisch en leenrechtelijk onderzoek (2e helft 14e eeuw- 1e helft 16e eeuw)' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL; Leuven, 1989)56-57, 111-114, 117; Nowe, *Les baillis comaux de Flandre*, 90,92, 95,97; Vandermaesen. *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen*, I, 65-71; Warlop, *De Vlaamse adel voor 1300*, 303.

heden die ze bezat binnen het ressort van dit leenhof, waarschijnlijk wegens te grote schulden⁸⁸. De familie Van de Kethulle, die hoger reeds aan bod kwam, illustreert hoe zeer heerlijk bezit begeerd was bij 'roturiers' in vorstelijke dienst. Jan van de Kethulle, die het tot raadsheer van de Raad van Vlaanderen bracht, kocht achtereenvolgens de heerlijkheden Assche in de kasselrij Kortrijk en Haverije te Ertvelde. Daarnaast verwierf hij nog grondbezit te Pittem, Hoeke, Oostkerke en Wakken. Zijn nakomelingen wisten dit reeds uitgebreide bezit nog verder uit te bouwen met diverse lenen en heerlijkheden⁸⁹.

De zucht naar de heerlijkheden bij de hoge vorstelijke ambtenaren was zeker geen uitsluitend burgerlijk verschijnsel. Ook de leden van de oude adellijke geslachten die al generaties lang hun vorst dienden, zoals Lodewijk, heer van Moerkerke en raadsheer bij de Raad van Vlaanderen, bleven de inspanningen opstapelen om mooie dorpsheerlijkheden uit te bouwen en het onderscheid met de rest van de adel te onderstrepen. Vanaf 1365 verscheen het leen van het hof en kasteel van Moerkerke in de leenboeken, met een 'fancier van 104 gemeten' en nog eens 29 achterlenen. In 1430 werd het na veel transacties onder heer Lodewijk met hertogelijke toestemming gefuseerd met het hof van Vake, met 62 achterlenen aangekocht door de heer van Moerkerke. Ook enkele achterlenen gehouden door de heer van Moerkerke van het hof van Vake, werden hierbij aangehecht. Het uiteindelijke hof van Moerkerke was dan '207 gemeten 1 linen 6 roeden' groot, waarbij nog alle renten en 91 achterlenen moesten opgeteld worden. Na 1468 begon het leen echter in grootte te verminderen en werden stukken ervan vervreemd, in 1501 bleven nog slechts '113 gemeten 92 roeden' over waaronder het kasteel. Jacob van Lichtervelde, een soeverein-baljuw van Vlaanderen over wiens leven we een grondige studie ter beschikking hebben, kocht in 1390 de heerlijkheid Koolskamp van ridder Richard van der Beerst en Clara van Beernem, zijn neven, voor de baljuw van Wilhelmine van Halewijn, vrouwe van Lichtervelde. Koolskamp was een achterleen van de heerlijkheid Lichtervelde — die ondertussen dus in handen was van de familie Van Halewijn — en in feite kocht Jacob van Lichtervelde dus een belangrijk deel van het oude familiaal patrimonium weer op. Het was dan ook deze titel die voortaan zijn voorkeur zou krijgen⁹⁰.

Volgens Boone was grondbezit tijdens de late Middeleeuwen en de moderne tijden het symbool bij uitstek van sociaal welslagen en maakte het per slot van rekening weinig uit of dit grond was met een heerlijke titel eraan verbonden of grond die zich binnen de stadsmuren bevond. Dit lijkt ons wat sterk geformuleerd, maar inderdaad: de leden van het oude Gentse stadspatriciaat en van de meeste andere Vlaamse steden haalden hun politieke, economische en juridische macht uit hun stukje stadgrond⁹¹.

88 Gesquiere, 'De Roede van Tielt', 413.

89 Douxchamps, 'La famille de la Kethulle', 182-186.

90 P. de Lichtervelde, 'Jacques de Lichtervelde seigneur de Coolscamp. Bailli de Courtrai 1394-1395', in: *Mémoires du cercle historique et archéologique de Courtrai* (Kortrijk, 1936) hebben we intussen met verdere informatie aangevuld.

91 M. Boone, 'La terre, les hommes et les villes. Quelques considérations autour du thème de l'urbanisation des propriétaires terriens', in: *La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas Moyen Âge et aux Temps Modernes, Crédit communal. 17e Colloque international. Actes* (Brussel, 1996)

Men zou dus eventueel kunnen beweren dat de 'viri hereditarii' op die manier een typisch 'adellijke' kwaliteit hadden. Precies berekenen in welke mate en in welk soort grond(rente) (lenen, cijnsgrond, pachthoeven, rentenbezettingen ...) de Vlaamse adel, respectievelijk de burgerij investeerde, is voorlopig een schier onmogelijke opgave. We menen echter te hebben aangetoond dat zowel de burgerlijke als de adellijke ambtenaren op het einde van de Middeleeuwen inspanningen deden om een duidelijk *heerlijk* bezit op te bouwen. In de vijftiende eeuw zochten de stedelijke politieke en economische elites misschien meer dan voordien aansluiting bij de adel in het algemeen, eerder dan zich specifiek als stedelijke 'allodarii' te willen profileren.

Prerogatieven en sociaal prestige

Tot het einde van het Ancien Régime stonden de edellieden onbetwistbaar op de bovenste sport van de sociale ladder. Hun economische macht, hun bevoegdheden in lokale rechtspraak en bestuur, hun dikwijls grote inkomsten en hun opvallende levenswijze en cultuur maakten hen tot de belichaming van het legitieme gezag. De bestaande sociale ongelijkheid kreeg door haar erfelijkheid een natuurlijk karakter⁹². Al waren er intussen concurrerende structuren opgekomen die beter konden dienen als schakel tussen vorst en onderdanen dan de lokale heer (zoals de dorpsgemeenschap en de parochie), de heerlijkheid bleef ook nog na 1500 zeer belangrijk. De titels, de privileges, de eer, de militaire activiteit, de voorrangspositie, het kasteel en de hofstede waren de prestigieuze attributen die van de laatmiddeleeuwse grondheer toch meer maakten dan een gewone rentenier⁹³.

De privileges die de adel op economisch en juridisch vlak had, waren in Vlaanderen in feite niet zo bijzonder uitgebreid. Heel algemeen kan gesteld worden dat de edellieden de rechten genoten van hen die over de volledige persoonlijke vrijheid beschikten. Dat wil zeggen dat ze niet onderworpen waren aan heerlijke rechten en alleen berecht werden door hun standgenoten⁹⁴. Meer concreet was de edelman in principe vrij van belastingen, als hij tenminste geen derogerende activiteiten verrichtte; vorstelijke dienaars waren dat ook. Het is echter dikwijls moeilijk uit te maken of dit nu om vrijstellingen in rechte of in feite gaat, en of deze vrijstellingen al dan niet plaatsgebonden zijn⁹⁵. De fiscale vrijstelling van de adel vond haar oorsprong in het feit dat de veralgemeende belastingen juist ingevoerd waren (circa 1280-1330 in Frankrijk

158; W. Prevenier, 'La bourgeoisie en Flandre au XIIIe siècle', *Revue de l'université de Bruxelles*, IV (1978)413-414.

92 Janssens, *De evolutie van de Belgische adel*, 322.

93 Contamine, 'La seigneurie', 37-38. De herwaardering van deze en andere Franse historici voor de heerlijkheid na 1500 ontkracht de fundamentele juistheid toch niet van de stelling van G. Bois, 'Noblesse et crise des revenus seigneuriaux en France aux XIVe et XVe siècles. Essai d'interprétation', in: P. Contamine, éd., *La noblesse au Moyen Âge, XIe-XVe siècles. Essais à la mémoire de Robert Boutruche* (Parijs, 1976) 227, dat de heerlijkheid 'n'est plus l'instrument suffisant de l'hégémonie sociale de la noblesse'. Hier juist zal de staat het vacuum moeten vullen.

94 Godding, *Le droit privé*, 55.

95 K. Maddens, *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van keizer Karel V (1515-1550). Standen en landen* (Kortrijk-Heule, 1978) 253, 273.

en Vlaanderen) om onder andere de soldij te betalen, en de leengoederen nu juist de eigen uitrustingskosten van de leenhouders moesten financieren. In die optiek werd het adellijk vermogen na het verdwijnen van de feodale dienstplicht dan ook onderworpen aan de beden, met uitzondering van eigen woning en bedrijf; dit na aandringen van de Derde Stand in de Statenvergaderingen. Van stedelijke belastingen, over het algemeen indirecte verbruiksbelastingen, zouden in Vlaanderen 'de meest diverse groepen' vrijgesteld geweest zijn, maar blijkbaar niet de edelen⁹⁶. In Vlaanderen moesten edelen dan nog heel duidelijk kunnen bewijzen dat ze adellijk leefden om vrijgesteld te blijven van bijdrage in de beden via omgestelde belastingen⁹⁷. In een dominant agrarisch gebied als Artesië bestond er wel volledige belastingvrijstelling voor de adel. In de kasselrijen Rijsel, Dowaai en Oorschie werd de adel relatief meer bevoorrecht op dit vlak dan in Vlaams-Vlaanderen. Dit laat volgens Janssens 'vermoeden dat de edelen daar niet alleen van de lokale en gewestelijke belastingen waren vrijgesteld, maar ook dat ze niet in vorstelijke beden en subsidies bijdroegen'⁹⁸. Men kan besluiten dat de verdwijning van de lokale dienstplicht uiteindelijk de fiscale vrijstelling van de adel heeft uitgehouden.

Enkel de leden van de hoogste adel in de Bourgondische Nederlanden, in het bijzonder de ridders van de orde van het Gulden Vlies, genoten een beperkt 'Privilegium fori', dat echter niet gold in gewone leenrechtelijke en civielrechtelijke zaken. En zelfs voor strafzaken bestond er tussen 1468 en 1477 een medezeggenschap van de Grote Raad, respectievelijk het Parlement van Mechelen. De facto viel de adel echter wel degelijk steeds onder de hoogste rechtbank van het vorstendom (specifiek voor Vlaanderen de Raad van Vlaanderen) en dit zowel in leenrechtelijke, burgerlijke of strafzaken, tenzij de edelman beroep deed op een persoonlijk statuut zoals vorstelijk raadsheer of poorter, of tenzij hij 'ratione materiae' toch onder de jurisdictie van andere banken viel⁹⁹. Hier kon een formeel adellijk statuut naast dat extra sociale cachet dus wel heel duidelijke en concrete voordelen met zich meebrengen.

In de laatmiddeleeuwse Franse opvatting was de ridderschap geen verplichting voor de adel. Het werd veeleer beschouwd als een uiterlijk teken van adel (net zoals adellijke wapenschilden, gulden sporen en dergelijke meer) dan als een levenswijze. Heel wat edele heren die de ridderslag niet gekregen hadden, en die het zwaard slechts hanteerden om er hun kostuum mee te versieren, gebruikten toch de titel van ridder¹⁰⁰. De militaire oorsprong van het middeleeuwse ridderbegrip verdween naar de achtergrond. Op militair vlak zouden volgens het klassieke beeld de ridders inderdaad uit de laatmiddeleeuwse legers verdwenen zijn en zouden de burchten omgebouwd zijn geweest

96 Janssens, *De evolutie van de Belgische adel*, 137-138, verwijst voor dit laatste naar Maddens, *De beden in het graafschap Vlaanderen*, 247.

97 Maddens, *Ibidem*, 253, 273.

98 Janssens, *De evolutie van de Belgische adel*, 142. Vermits beden in de plattelandskasselrijen ook via lokale en gewestelijke belastingen werden omgeslagen, is dit onderscheid onduidelijk.

99 De Win, 'Queeste', 231-233; J. Buntinx, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*, I (Brussel, 1964-1979) 17.

100 F. Autrand, 'L'image de la noblesse en France à la fin du Moyen Âge. Tradition et nouveauté', in: *Comptes rendus de l'académie des inscriptions et belles lettres* (1979) 343.

tot buitenverblijven. Recente auteurs hebben dit beeld sterk genuanceerd en beschrijven de late Middeleeuwen tot het midden van de zestiende eeuw als een langdurige overgangperiode tussen het ridderleger en het 'vroegmoderne' leger¹⁰¹.

De versnippering van het leenbezit tijdens de laatste eeuwen van de Middeleeuwen had echter als gevolg dat de feodale dienstplicht voor de kleine leenhouders, waaronder traditioneel toch heel wat edellieden, in een belasting was omgezet¹⁰². Dit moet de militaire capaciteit van de kleine adel zeker beïnvloed hebben. Ook de hernieuwde feodale convocaties van Karel de Stoute in 1470, 1474 en 1476, die zoveel wrevel opwekten, waren eigenlijk meer als een uitzonderlijke oorlogsbelasting bedoeld¹⁰³. De adel wilde in 1477 via het Groot Privilegie hoe dan ook niet meer op die manier geëxploiteerd worden¹⁰⁴. In Vlaanderen stelde het belang van de stadsmilities vanaf de veertiende eeuw de militaire rol van de adel in de schaduw en daaruit volgde een militaire emancipatie van het 'gemeen'¹⁰⁵. Men mag de zaken echter niet te scherp stellen. De Vlaamse adel had zeker nog militaire mogelijkheden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijden (en de stadsmilities waren ook niet altijd zo'n succesverhaal). De meest voorkomende militaire functie voor een edelman in de vijftiende of zestiende eeuw was kapitein van een 'bande d'ordonnance'¹⁰⁶. Dit betekent echter dat de militaire functie van de adel werd geheroriënteerd in functie van de vorstelijke belangen en de staatsvorming.

Om hun dominante positie te actualiseren, kon de adel zich militair opnieuw proberen te manifesteren. Het is dan ook aantrekkelijk om hierin een van de oorzaken van de grootschalige laatmiddeleeuwse oorlogen te zien: doordat de kleine vetes door de nieuw opkomende staten aan banden werden gelegd, moest de roofzuchtige energie die een vast onderdeel uitmaakte van de feodale productiewijze, wel op een hoger niveau tot uiting komen¹⁰⁷. En ondertussen deden de geridderde poorters en vorstelijke ambtenaren extra hun best om in vol ornaat op het slagveld op te vallen en hun krijgskunsten te bewijzen, om ook op dit vlak aansluiting te vinden bij de authentieke adel. Een Bourgondische topambtenaar, Jehan Abonnel 'dit le Gros' werd geadeld in 1433; wegens onder andere zijn militaire prestaties in de 'journées de Mons et Veneur, de Brauwershawe ... au veu et sceu du prince', waarbij hij gevangenen nam 'et fait de

101 Janssens, *De evolutie van de Belgische adel*, 108; M. Beyaert, 'De algemene militaire evolutie sinds de late Middeleeuwen en het Zuid-Nederlands landleger der XVIde eeuw', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XX (1973-1974) 550-573; M. Vale, *War and chivalry. Warfare and aristocratic culture in England, France and Burgundy at the end of the Middle Ages* (Londen, 1981) 20-21; Ph. Contamine, *Guerre, état et société à la fin du Moyen Age. Etudes sur les armées des rois de France 1337-1494* (Parijs, 1972).

102 Janssens, *De evolutie van de Belgische adel*, 319.

103 *Ibidem*, 112; vooral A. Janse, 'Het leenbezit van de Hollandse ridderschap omstreeks 1475. Een analyse van het register Valor Feodorum', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, I (1998) 163-204, die deze bronnen met een veel kritischer blik bekijkt dan voorgaande auteurs.

104 Armstrong, 'Had the Burgundian government a policy for the nobility?', 214.

105 Boone, 'Elites urbaines, noblesse d'Etat' (ongepubliceerde lezing).

106 M. Baelde, 'Edellieden en juristen in het centrale bestuur der zestiende-eeuwse Nederlanden (1531-1578)', *TG*, LXXX (1967) 41

107 Guereau, *Le féodalisme*, 198.

son corps tout ce que homme de bien pourrait et devoit faire'. Daarnaast moest hij natuurlijk ook zijn 'bonne nativité et extraction' kunnen aantonen en bewijzen dat velen van zijn voorouders in vroegere oorlogen de wapens hadden opgenomen¹⁰⁸. Janssens trekt een parallel tussen de aanwezigheid van niet-edelen onder de gepantserde ruitery en de niet-adellijke grondheren met hogere rechtsmacht. In elk geval was er telkens een sociaal assimilatieproces dat toch wel enkele generaties duurde¹⁰⁹.

Een adellijke heer of wie dit aspireerde te zijn, was — zoals we in een vorige alinea reeds zagen — nooit een echte heer zonder een echte heerlijkheid, liefst een dorpsheerlijkheid met een respectabele 'fancier', hoge justitie, en een 'motte' met een kasteel. Kastelen of versterkte hoven bleven immers ook in de laatmiddeleeuwse heerlijkheid nog een heel belangrijke rol spelen op het gebied van veiligheid en als centrum voor de ontvangst van inkomsten¹¹⁰. Er was een groot prestige aan verbonden, en het lijkt erop dat dit toch wel de belangrijkste functie van kastelen was in deze periode.

De adelstand uitte zich verder via uiterlijke voorrechten zoals een voorrangpositie bij allerhande ceremonies, alsook wat betreft titulatuur, wapenschild, kledij en livreeën. 'Vivre noblement' omvatte verder het volgen van de mode, gewapend en gespoord te paard rijden, jachtrecht, gulle giften aan vrienden en vette aalmoezen voor de armen en de kerk, en een ereplaats in de mis, en na de dood begraven worden in het koor¹¹¹. Algemeener gesteld ging het hierbij om de manifestatie van de maatschappelijke voorrangpositie van de adel tot in de kleinste details van het dagelijkse leven¹¹². Het verschil in waarde bij door de steden aan belangrijke politieke figuren gegeven wijngiften, is hiervan een mooie illustratie. Hier blijkt ook dat de tijdgenoot goed wist wie adel was en wie niet¹¹³.

Ook op het gebied van deze uiterlijkheden blijken de burgerlijke usurpaties — niet onverwacht — veelvuldig te zijn geweest. Dit proces was trouwens reeds sinds de dertiende eeuw aan de gang¹¹⁴. Adellijke aspiraties van patriciërs konden zich bijvoor-

108 Ongepubliceerde genealogische gegevens; Bartier, *Légistes et gens de finances au XVe siècle*, 201, 227.

109 Janssens, *De evolutie van de Belgische adel*, 116; Paravicini, 'Soziale Schichtung', 145-146.

110 P. Charbonnier, 'La crise de la seigneurie à la fin du Moyen Âge vue de l'autre France', in: P. Contamine, ed., *Seigneuries et seigneurs au Moyen Âge. Actes du 117e Congrès national des sociétés savantes (Clermont-Ferrand, 1992)* (Parijs, 1993) 115-116; in Vlaams-Vlaanderen hadden kastelen echter veel minder belang. De hier geciteerde voorbeelden zijn dan ook afkomstig uit het huidige Noord-Frankrijk.

111 De Win, 'Queeste', 268; P. S. Lewis, *Later medieval France. The polity* (Londen, 1968) 173-176. Een artikel over de levenswijze van de hogere adel in Zeeland: A. A. Arkenbout, 'Das tägliche Leben des Frank von Borsselen († 1470)', in: *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters. Internationaler Kongress, Krems an der Donau, 22-25 September 1980* (Wenen, 1982) 311-326; E. Thoen, 'Het dagelijks leven van adel en ridderschap tijdens de veertiende eeuw. Leefwijze en levensstandaard van Jan, heer van Oudenaarde (1373-1378)', in: *Gedenboek 750jaar Pamelekerk* (Oudenaarde, 1985). Ook veel details over levensstijl (vooral van de hogere adel) bij J. Bartier, 'De Bourgondische adel', *Flandria nostra*, IV (1959) 319-344; Paravicini, *Guy de Brimeu, passim*.

112 Godding, *Le droit privé*, 55.

113 Autrand, 'L'image de la noblesse', 342; ongepubliceerde genealogische gegevens.

114 Blockmans, *Het Gentse stadspatriciaat*, 341-353.

beeld veruitwendigen in het uitzicht van hun zegels of de zichzelf toegekende titels¹¹⁵. Dit gaf aanleiding tot diverse verbodsbepalingen op het dragen van al te opzichtige kledij, wat een prerogatief van de adel moest blijven¹¹⁶. Uiterlijke tekenen van adeldom werden sinds het einde van de zestiende eeuw, in het bijzonder sinds de ordonnanties over de adeldom van 1595 en 1616, strikter gedefinieerd volgens de heraldiek en het adelsrecht¹¹⁷.

Naast de al genoemde juridische en sociale voorrechten was er tenslotte een aantal activiteiten waar de adel zich ver van diende te houden. Zich hier wel mee inlaten, kon leiden tot het verlies van adeldom of 'derogatie'. Deze derogerende activiteiten situeerden zich vooral op het economische niveau. De adellijke levenswijze sloot elke winstgevende activiteit uit, behalve de eigen landbouwuitbating. Directe betrokkenheid in handel — de basis van menig burgerlijk fortuin, werd op die manier voor edellieden uitgesloten¹¹⁸. Ook eigen handenarbeid was te mijden. Dit gamma van taboe-elementen benadrukte uiteraard nog eens de maatschappelijke uitzonderingspositie van de adel.

Laten we alvorens tot een algemeen besluit te komen aan de hand van één concreet voorbeeld nog eens kort en heel concreet de laatmiddeleeuwse visie op adeldom in Vlaanderen illustreren. In 1445 werd Gérard de Nouvelles, schildknaap, afkomstig uit Sainghin-en-Mélantois nabij Rijsel, door de inwoners en de ontvanger van de hoofdelijke belasting van zijn parochie voor de gouverneur van Rijsel, Dowaaï en Oorschie gedaagd omdat hij weigerde bij te dragen in de 'taille', vermits hij naar eigen zeggen adellijk was. Ondanks de veroordeling tot betaling en dus het ontkennen van zijn adellijke staat door de gouverneur, kreeg hij in beroep toch gelijk voor het Parlement van Parijs. Interessant hierbij zijn de argumenten die de edelman aangeeft om zijn adel te bewijzen, en in het bijzonder de volgorde waarin hij ze geeft, want, hoewel ze voor een Franse rechtbank neergelegd werden, weerspiegelen ze misschien ook voor Vlaanderen een zekere hiërarchie in criteria. Gerard stelde 1) 'quod ipse notorie nobilis homo erat et 2) de nobili genere ab utroque latere patris videlicet et matris ab antiquo extractus'. Zijn vader en diens voorzaten hadden bovendien geleefd 3) 'semper et continue nobiliter absque mercanciam vel aliud opus statui vel conditioni nobilitatis derogans exercendo', en hadden altijd de 'statum et mores nobilium' nagevolgd, waarbij ze 4) persoonlijk de hertog als graaf van Vlaanderen op krijgstochten hadden gevolgd, onder andere die tegen Luik 'et pluribus aliis viagiis'; immers aan het leen dat hij in Sainghin van zijn vader had geërfd, en 'in quo justiciam vicecomitatus habebat', was feodale krijgsdienst verbonden¹¹⁹.

115 De Win, 'The lesser nobility', 105; Fourez, *Le droit héraldique*, 93-96.

116 De Win, 'Queeste', 249-250; vgl. ook R. van Uytven, 'Classes économiques, hiérarchies sociales et influence politique aux Pays-Bas du Sud du XIe au XVIIe siècle', in: A. Guarducci, ed., *Gerarchie economica e gerarchie sociali secoli XII-XVIII, serie 2*, XII (Florence, 1990) 370, die een tabel geeft van de kledij die bij bepaalde sociale posities hoort in de periode 1496-1550, en een overzicht van allerlei titels met een connotatie van sociale waardering.

117 Van Uytven, 'Classes économiques', 373.

118 Godding, *Le droit privé*, 54.

119 R. C. van Caenegem, ed., *Les arrêts et jugés du Parlement de Paris sur appels flamands conservés dans les registres du Parlement*, I (Brussel, 1966) 583-587.

Als we aan deze volgorde van argumenten enige betekenis mogen toekennen, blijkt alvast dat een groot belang wordt toegekend aan het argument van de algemene erkenning van iemands adeldom ('notorie nobilis'). Heel prominent komt ook het in het graafschap Vlaanderen aloude criterium voor adeldom — ook nog in de vijftiende eeuw, al was het dikwijls een fictie — de edele geboorte naar voren, liefst van beide kanten. En al zou dit laatste niet echt nodig geweest zijn, het was gezien de nadruk die Gérard de Nouvelles erop legt zeker een pluspunt (tegelijk ontkende de Nouvelles een aantijging van de tegenpartij). De nadruk wordt verder gelegd op het aanhouden van een adellijke levenswijze. Van ridderschap als criterium is hier geen sprake en de Nouvelles' positie als schildknaap wordt evenmin in rekening gebracht. De krijgsmacht, die uiteindelijk van hetzelfde uitgangspunt vertrok en een gevestigde adellijke waarde vertegenwoordigde, blijft echter ook in 1445 een belangrijk onderscheidingsmiddel voor de adel. In elk geval lijkt het belangrijker te zijn geweest dan het bezit van een heerlijkheid. Dit laatste wordt slechts terloops vermeld in de context juist van de geleverde krijgsmacht, al wordt wel duidelijk gespecificeerd dat het om een heerlijkheid met 'justiciam vicecomitatus' gaat¹²⁰.

CONCLUSIE

Adel bestaat uit de wisselwerking tussen twee dingen: de bestaande familiale ongelijkheden en de houding van de samenleving hiertegenover. Adel is geen louter sociale, maar ook een politieke aangelegenheid. De edelen vertegenwoordigen families die tot de elite behoren en aan hun sociaal overwicht een juridische bezegeling willen geven. Adel is de politieke erkenning van een erfelijke elite (...) Een adellijke titel bevestigt en versterkt het prestige dat in de sociaal-economische identiteit vervat ligt. Het is slechts een meerwaarde¹²¹.

Janssens wees erop dat wat gewoonlijk als een 'crisis van de adel' bestempeld wordt, eigenlijk gewoon neerkomt op een periode van versnelde mobiliteit en diversifiëring, veroorzaakt door de economische ontwikkeling (de crisis van het feodalisme) of de ontplooiing van de staatsinstellingen (het staatsvormingsproces) met alle sociale gevolgen vandien¹²². Tijdens de middeleeuwse en vroegmoderne periode waren er verschillende dergelijke 'crisissen'. Mobiliteit en diversifiëring waren, sinds de twaalfde eeuw hoe dan ook en in steeds belangrijker mate lijkt, inderdaad kenmerken van de adellijke klasse. Voor de late Middeleeuwen had de adel dus reeds diepgaande transformaties ondergaan.

Aan het einde van de Middeleeuwen is er in feite sprake van een meer intense vernieuwing van de adel¹²³ en niet van een crisis, hoewel er een duidelijke crisis in de opbreng-

120 Maar dit soort fiscaal proces geeft natuurlijk een specifiek aspect van de sociale realiteit weer. Vanuit het standpunt van de dorpsgemeenschap en de belastingontvanger kan men begrip opbrengen voor een juridisch meer restrictieve benadering van het fenomeen adel, die eerder tegengesteld lijkt te zijn geweest aan de evolutie in de maatschappelijke erkenning in het algemeen.

121 Janssens, *De evolutie van de Belgische adel*, 107.

122 *Ibidem*, 106.

123 Autrand, *Noblesse ancienne et nouvelle noblesse*, 632.

sten van de adel had plaatsgevonden door dalende renten-, grondheerlijke en rechtsheerlijke inkomsten. De oude sociale hiërarchieën werden door de laatmiddeleeuwse crisis van het feodalisme, de stedelijke ontwikkeling en het staatsvormingsproces in Vlaanderen in de schaduw gesteld. Een 'rechtsheerlijke reactie' tijdens de Bourgondisch-Habsburgse periode met haar nieuwe interregionale adel was in Vlaanderen al geen realistische optie meer, doordat de economische en politieke structuur van de lekenheerlijkheid volledig ondermijnd was. Een politieke positie afdwingen was nog slechts mogelijk bij de gratie van en in dienst van de vorst¹²⁴. De machtstoeiname van de vorstelijke instellingen gaf de dragers ervan een dusdanige maatschappelijke invloed dat ze de oude adel in hun families en netwerken konden integreren en op allerlei manieren de sociale banden konden aanhalen, die hun eigen prestige nog eens versterkten. Twee 'aristocratieën' (leidende politieke elites uit de hoogste klassen) smolten tot op zekere hoogte samen¹²⁵. Hoewel er in bepaalde instellingen en raden er zich een zekere machtsstrijd heeft afgespeeld, was de integratie van geboorteadel en 'ambtenarenadel' vrij soepel¹²⁶. De vijftiende en zestiende eeuw vormen de periode bij uitstek van deze 'classe intermédiaire', bestaande uit leden van de tweede en derde stand¹²⁷, en een essentiële sociale basis voor de vorming van de 'moderne staat'.

In het prinsbisdom Luik werd de volledige ridderschap rond het jaar 1400 'geadeld', omdat de oude adel er bijna was uitgestorven. Zo ontstond een geheel nieuwe adel¹²⁸. In Vlaanderen voltrok zich vanaf de late Middeleeuwen een in zekere zin gelijkaardig proces, maar dan minder heftig en meer geleidelijk over een periode van een paar eeuwen en met de inbreng van ook een andere sociale groep, de stedelijke 'burgerij'. Wat men hier dan *mutatis mutandis* de 'ridderschap' of de 'tweede adel' à la Van Winter zou kunnen noemen, kende hier inderdaad een veeleer 'patricisch' en 'bureaucratisch' karakter. Concreet voltrok zich dit proces via de hogergenoemde veredelingsstrategieën (adelbrieven, bekrachtiging van adeldom, geleidelijke veredeling via ridderschap, adellijke allianties, het verwerven van heerlijkheden, de vorstelijke dienst en het 'vivre noblement'). Ook in Frankrijk is vanuit het milieu van hoge vorstelijke ambtenaren een 'nouvelle noblesse' ontstaan: oude adel, geadelden en niet-edelen verzamelden zich in familiale groepen die de oude juridische verschillen overstegen. Wat bleef was de aloude notie van adel als sociale superioriteit¹²⁹. De kleine succesvolle groep edellieden die zich, of ze nu afstamden van de oude landadel of van het stadspatriciaat, in enkele generaties politiek en economisch naar boven werkten, hadden dit al evenmin gekund zonder de staatsstructuren als basis¹³⁰. Het was de staatsvorming die uiteindelijk de adel opnieuw vernieuwde, definieerde en vitaliseerde

124 Thoen, 'Het dagelijks leven van adel en ridderschap', 418; enkel de vorst zelf slaagde erin op bepaalde van zijn eigen domeinen enkele oude in onbruik geraakte heerlijke lasten in ere te herstellen.

125 Le Mené, 'Conclusion', 391.

126 De Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten', 431.

127 H. de Ridder-Symoens, 'Milieu social, études universitaires et carrières des conseillers au Conseil de Brabant (1430-1600)', in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd* (Leuven, 1981) 295.

128 Van Winter, 'Knighthood', 91.

129 Autrand, *Naissance d'un grand corps d'état*, 165.

130 Cools, 'Met raad en daad?', 118; Caron, 'La noblesse, ses charges', 505-515.

als traditionele bovenklasse van de feodale maatschappij. Echt verrassen doen deze conclusies natuurlijk niet en revolutionair zijn onze bevindingen al evenmin. De Vlaamse ontwikkeling van de adel in relatie tot machtiger wordende vorsten was uiteindelijk niet zo uitzonderlijk op Europees vlak; de sterke verstedelijking gaf er wel een specifieke inkleuring aan.

'A Profitable Company'

Het pantheon als historisch genre in het negentiende-eeuwse België¹

JO TOLLEBEEK EN TOM VERSCHAFFEL

De negentiende-eeuwse historische cultuur vertelde het verhaal van de grote momenten van het verleden. Maar zij hechtte zich evenzeer aan de grote figuren van datzelfde verleden. Geschiedenis was — in deze eeuw van burgerlijke waarden en toenemende democratie — een cultus van helden. De Schotse historicus Thomas Carlyle decreeteerde in 1840: 'De Universele Geschiedenis, de geschiedenis van wat de mens in deze wereld heeft bereikt, is in wezen de Geschiedenis van de Grote Mannen die hier hebben gearbeid'². Wat gold voor de universele geschiedenis, gold ook voor de nationale geschiedenis: die mocht dan nog worden gedragen door de natie, het volk of de massa, haar richting kreeg zij van enkele uitzonderlijke figuren. De vaderlandse helden dienden daarom te worden geroemd, niet alleen om hun individualiteit, maar ook om wat zij vertegenwoordigden: de vrijheid, de welvaart, de roem van de natie.

Zo ontstond de gedachte de beeltenissen, de geschreven portretten of zelfs alleen maar de namen van deze helden samen te brengen in één beeld, één boek, één gebouw. Dat verenigingspunt werd genoemd naar de tempel die de oude Romeinen hadden gewijd aan al hun goden, het Pantheon. Naar dat antieke voorbeeld had het revolutionaire Frankrijk in 1791 een 'Temple de la renommée' opgericht: de oude Sainte-Genevièvekerk in Parijs was het Panthéon geworden, bestemd voor de eregraven van de illustere burgers van de natie³. De negentiende-eeuwse pantheons waren soortgelijke imaginaire tempels. Figuren die elkaar veelal nooit hadden ontmoet omdat zij tot verschillende tijdvakken van de geschiedenis hadden behoord, vonden er elkaar, uitsluitend omdat zij allen hadden bijgedragen tot de opgang van het vaderland. De pantheons steunden op het geloof dat de geschiedenis op een dergelijke manier zinvol kon worden verdicht. Zij boden de sleutel tot de diepere waarheid van het nationale verleden en belichaamden de sacraliteit ervan.

Een veelvormig en alomtegenwoordig genre

Ook in het post-revolutionaire België, drijvend op een romantisch-patriottisch elan, nam de cultus van de vaderlandse helden opvallende vormen aan. Zij werd geregis-

1 Een beknopte versie van deze tekst is verschenen in de catalogus van de tentoonstelling *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw* (Gent: Museum voor schone kunsten, 1999-2000).

2 Th. Carlyle, *Sartor resartus / On heroes, hero-worship and the heroic in history* (Londen/Tbronto, New York, 1918)239.

3 De literatuur over het Pantheon is uitgebreid: zie onder meer M. Ozouf, 'Le Panthéon. L'Ecole normale des morts', in: P. Nora, ed., *Les lieux de mémoire*, I, *La République* (Parijs, 1984) 139-166; *Le Panthéon, symbole des révolutions. De l'église de la nation au temple des grands hommes* (Parijs, 1989) en J.-Cl. Bonnet, *Naissance du Panthéon. Essai sur le culte des grands hommes* (Parijs, 1998).